

DAĞLIK ALTAY BÖLGESİ YAZITLARI: YENİ OKUMA VE ANLAMLANDIRMA DENEMELERİ*

Hatice ŞİRİN**

Özet:

Eski Türk yazıtlarının Dağlık Altay bölümü çalışmaları, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde G. İ. Spasskiy'in Çarış Irmağı yakınındaki bir kaya üzerinde ilk Altay bölgesi yazıtını bulmasıyla (1818), başlamıştır. Altay bölgesi yazıtlarıyla ilgili çalışmalar A. P. Okladnikov, K. Seydakmatov, N. A. Baskakov, E. R. Tenişev, V. M. Nadelyayev, S. G. Klyaştorıny, D. D. Vasil'yev, V. D. Kubarev, İ. L. Kızlasov gibi bilim adamları tarafından yapılmakla birlikte, bu yazıtların sistematik ve toplu hâlde incelenmesine 2002'de başlanmıştır. Gorno Altay Devlet Üniversitesi ile Frankfurt Üniversitesi bilim adamları L. N. Tıbıkova, İ. A. Nevskaya ve M. Erdal'ın daimi katılımcı olarak yer aldıkları proje kapsamında 90 tane Altay bölgesi yazıtı, <http://www.altay.uni-frankfurt.de> adresli ağ sayfasında kullanıcıların hizmetine sunulmuştur. Yazıtların konumlarını, fotoğraflarını, çizim kopyalarını ve daha önceki okuma denemelerini de içeren bu katalog, 2012 yılında Tıbıkova, Nevskaya ve Erdal tarafından Gorno-Altaysk'ta kitaplaştırılmıştır.

Bu çalışmada, Eski Türk dili literatüründe Altay bölgesi yazıtları olarak bilinen yazıtlardan sekiz tanesindeki bazı kelime, kelime grubu ve cümleler yeni okuma ve anlamlandırma denemesiyle sunulacaktır. Ele alınan yazıtlar A 3, A 13, A 19, A 32, A 41, A 43, A 52 ve A 88 numaralı yazıtlardır.

Anahtar kelimeler: Altay bölgesi yazıtları, yeniden okuma, anlamlandırma.

Runic Inscriptions of the Altai Republic: Re-reading and Re-interpretation Attempts

Abstract:

Studies of the Runic inscriptions of the Altai Republic have started in the first

* Bu yazı "Milletlerarası (Kök) Türk Harfli Yazıtlar ve Güncel Sorunları Kongresi"nde (25-29 Mayıs 2016, Bişkek-KIRGIZISTAN) sunulmuş bildiri metninin gözden geçirilmiş şeklidir.

** Prof. Dr., Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, hatice101@yahoo.com.

quarter of the 19th century when G. İ. Spasskij discovered (1818) an inscription on a rock near the river Charysh in Altai Republic. Since then researching of the epitaphic monuments have carried out by A. P. Okladnikov, K. Seydakmatov, N. A. Baskakov, E. R. Tenişev, V. M. Nadelyayev, S. G. Klyaştorıny, D. D. Vasil'yev, V. D. Kubarev, İ. L. Kızlasov et al. Detailed researches of the Runic Turkic inscriptions of Altai started in 2002. L. N. Tıbıkova, İ. A. Nevskaya and M. Erdal, who are the scholars of the Gorno Altai State University and Frankfurt University, have published 90 Runic inscriptions in a website (<http://www.altay.uni-frankfurt.de>) as the coordinators and the permanent participants of the project "the cataloguing and documentation of the Runic inscriptions of the Altai Republic." This catalogue, which includes the coordinates, photographs, copies and the former editions of the inscriptions, was published by L. N. Tıbıkova, İ. A. Nevskaya and M. Erdal in Gorno Altai in 2012.

In this paper, I propose re-readings and re-interpretations of some words, phrases and sentences of the 8 Altai inscriptions. These inscriptions are A 3, A 13, A 19, A 32, A 41, A 43, A 52 and A 88.

Keywords: Runic inscriptions of the Altai Republic, re-reading, re-interpretation.

1. Biçigtu Boom (A 13): s(ä)ŋ(i)r k(a)y(a) bi[t(i)d(i)m]:

Biçigtu-Boom kasabasından bir öğretmenin yardımıyla K. Seydakmatov tarafından 1964'te bulunur. Yedi harf ve bir ayırıcı işaretten müteşekkil bir metindir. Hâlihazırda kayıptır. Seydakmatov "sol yazıt" olarak adlandırır. DTS'ye göre A 8 numaralı yazıttır. (Tıbıkova vd. 2012: 54). Yazıt yayımcıları ilk iki sözcüğü *säŋir kaya* olarak okumuştur (Tıbıkova vd. 2012: 54). Bize göre de bu okuma doğrudur ve ilk sözcüğün Türk kültür tarihindeki yeri açısından önemlidir: *säŋir* "dağ burnu; duvar kenarı". *erge muŋ tägir tag säŋirine yäl tägir* "İnsana sıkıntı değer, dağ burnuna yel değer." (DLT: 493-494).

Alt., Küer., Tel. *seŋir* "köşe", Kırg. *seŋir* "çayır veya ağaçla kaplı yüksek dağ çıkıntısı", Kzk. *säŋir* "yüksek dağ silsilesi", TTü. ağ. *senir* "iki dağ arasındaki sırt" (EDAL: 1281; ED: 840b).

Sözcüğünün asıl anlamı "burun" olmalıdır. Krş. Krm. *siŋir*- "sümkürmek"; Tat. *siŋir*-; Krg. *simbir*-; Kaz., KKlp. *siŋbir*; Nog. *simgir*-; Hak. *siŋir*-; Tuv. *siŋmir*-; Çuv. *šəngar*-; TTü. *sümkür*- (EDAL: 1291).

Karahanlıca *seŋregü* "burnundan sürekli sümük akan çocuğa sövmeye kullanılan kelime", *seŋregü at* "sakağı hastalığına tutulmuş olup burnundan irin gibi sümük akan at" (DLT: 506) verilerindeki *seŋregü* de aynı sözcüğün türevidir. Krş. *içägü* "iç organlar", *yüzägü* "dış organlar"; *äyägü* "kaburga" (Erdal 1991: 96).

Sözcük, yazıtlar dönemi Türkçesinden önce "burun" anlamını yitirip coğrafi ad kullanımıyla, kimi zaman özel ada dönüşmüş hâlde yaygınlaşmış görülüyor: *kara säŋir kăçig* "Kara Säŋir Geçidi" (Ye 24/2).

Son sözcüğün önceki yayınlarda *äbi / ävi* okunması (Seydakmetov 1964: 95; Tıbıkova vd. 2012: 55), ibareyi anlamlı kılmadığından *s(ä)ŋ(i)r k(a)y(a) bi[t(i)d(i)m]* veya *s(ä)ŋ(i)r k(a)y(a) bi[t(i)gi]* teklifini sunuyoruz. Son sözcüğün ilk iki harfinden sonraki üç harfin silinmiş olma veya kopyalanmasında hata olma ihtimalini, yazıtı kayıp olduğu için teyit edememekteyiz. Krş. Ye 138/1.¹

2. Adır Kaya (A 19): (ä)r (a)tı (a)y b(ä)g(i)ç (ä)r-ä.

İnya kasabasından 20 km. uzaklıktaki bir kaya üstündedir. 1976 Ağustosunda B. H. Kadikov ve B. N. Elin tarafından bulunur. Farklı zamanlarda çizilmiş çok sayıda petroglif içeren bir kaya üstündedir. Günümüze kadar iyi korunmuştur. Dokuz harf bir ayırıcı işaretten müteşekkil bir metindir (Tıbıkova vd. 2012: 52).

Son sözcüğü Nadelyayev ve Tıbıkova-Nevskaya-Erdal *b(ä)g(ä)ç*, Kızlasov *y(e)v(i)g* okumuştur (Nadelyayev 1984; Kızlasov 2001: 248; Tıbıkova-Nevskaya-Erdal 2012: 53). Tıbıkova vd.ndeki kopyada görülen $r^2t^1Iy^1 / y^2b^2g^2çr^2A$ yazımında ilk iki sözcük *(ä)r (a)tı*'dir. Üçüncü sözcük bize göre de *(a)y* okunabilir; zira *ay çor*, *teŋri kagan* gibi ad / unvan öbekleri, *gök cismi / gökyüzü+unvan* kuruluşlarına olanak tanımaktadır. Krş. 122. not. Uygur belgelerinde geçen *ay bæg* adı için bk. Zieme 1978: 81.

Nadelyayev ile Tıbıkova vd.nin *b(ä)g(ä)ç* okuduğu son sözcük, morfolojik nedenle *b(ä)g(i)ç* okunmalıdır. DLT'deki ilgili madde başının *fetha* ile yazılmasına rağmen *begeç* olmadığı; eklendiği sözcüklere küçültme, sempati ve sevgi ifadesi katan +(X)ç ekiyle teşekkül eden *beğiç* "küçük bey" sözcüğü olduğu Erdal 1991: 47'de belirtilmiştir. *Begiçin* Tatar, Kazak ve Başkurlarda "bey oğlu" anlamıyla unvanlık kullanımının örnekleri için bk. Rásony-Baski 2007: 131-132.

3. Kalbak-Taş XII (A 32): (a)pa (ä)r b(i)ŋ (e)şi y(a)g(i)da.

Bir kayanın üst kısmına kazılmış bir yazıttır. Kızlasov'a göre 11, Tıbıkova vd.ne göre 10 harf vardır. Yazıtı ilk yayımlayan Nadelyayev, yatay olarak sağdan sola okumuştur. Oysa bölgedeki tüm yazıtlar gibi Kalbak-Taş XII de dikey yazılmıştır (Tıbıkova vd. 2012: 78).

Nadelyayev, yazıtı soldan sağa okuduğu için *äd, aği, kis-aŋ bärıp* "Eşya, ipekli kumaş, kürkünü verip..." teklifini sunar. Kızlasov, *(a)pa (e)r b(i)ŋ(e) si (a)y(i)gda* okumuş, *apa er*'e kişi adı, *biŋesi* sözcüğüne ise "bininci" anlamı vermiş; son sözcüğün *ayıg* "kötü" (<*aŋıg*) olabileceğini belirtmiştir. Tıbıkova vd. *(ä)r b(ä)ŋ(ü)si y(a)g(i)da* ve *(a)pa (ä)r b(i)ŋ (e)şi y(a)g(i)da* şeklinde iki seçeneği okuma sunmuşlardır (Nadelyayev 1984: 102; Kızlasov 2003: 42; Tıbıkova-Nevskaya-Erdal 2012: 79).

1 2. Kara-Yus (138) Yazıtı: kızıl k(a)y : ...b(i)t(i)[d(i)m] : k(a)y : ka : b(i)t(i)d(i)m : y(a)l(i)m : k(a)y : b(i)t(i)gi : t²...

Sentaktik ve semantik açılardan *(a)pa (ä)r b(i)ŋ (e)şi y(a)g(i)da* okunuşu da düşünülebilir: “Apa Er, bin yoldaşı düşmanda (savaşta?)”.

4. Kalbak Taş XVIII (A 41): *k(ä)nç-ä b(i)t(i)d(i)m.*

Kalbak Taş yazıt levhalarından biridir. Dikey olarak yazılmıştır. 7 harf ve 1 ayırıcı işaretten oluşur. 1987’de V. D. Kubarev tarafından bulunmuştur (Tıbıkova vd. 2012: 84). Yazıtla ilgili okuma denemelerine katılıyoruz.

Kalbak Taş XVIII yazıtını önemli kılan ayrıntı, *känç* “(insan veya hayvan için) genç” sözcüğünün kişi adı olarak geçtiği en eski metinlerden olmasıdır. *Känç Täŋrim, Känç Turmuş Tarhan, Känç Bärüsü* ve diğer Eski Uygur Türkçesindeki örnekler için bk. Rásony-Baski 2007: 363. *Kiçig* “küçük, yaşlı küçük” sözcüğünün kişi adı kullanımı ile karşılaştırılabilir. *Vocative*’li örnek *kiçigä* için bk. Zieme 1978: 77.

5. Kalbak Taş XX (A 43): *ög(ä)n(i)g b(ä)d(i)z(ä)gli uz (ä)rm(i)ş.*

16 harf ve 2 ayırıcı işaretten oluşan bir metindir. 1987’de V. D. Kubarev tarafından bulunmuştur. D. D. Vasilyev müstakil bir yazıt olmaktan ziyade Kalbak-Taş XXVI (A 48)’nin bir parçası olduğunu düşünür (Tıbıkova vd. 2012: 86).

Kızlasov’un *(y)ig : (i)n(i)g b(e)d(i)zg(a)li uz (e)rm(i)ş*; Tıbıkova vd.’nin *(ä)şg(i)n(i)g b(ä)d(i)z(ä)gli / b(ä)d(i)z(ä)g(ä)li uz (ä)rm(i)ş* okudukları (Kızlasov 2003:72; Tıbıkova-Nevskaya-Erdal 2012: 86) yazıt metninin ilk sözcüğü *ög(ä)n(i)g* de okunabilir.

Ögän “dere” sözcüğünün Çuya Irmağı’nca beslenen kollardan biri olması muhtemeldir. *ög(ä)n(i)g b(ä)d(i)z(ä)gli uz (ä)rm(i)ş* cümlesi “Dereyi bezeyen usta imiş.” olarak anlaşılabilir. Burada yazıt bitigcisi, dere kıyısında insan eliyle yapılmış herhangi bir şeyi kastetmiş olabileceği gibi, derenin bizzat güzelliğini vurgulayarak “su iyisi”nin maharetini dile getirmiş de olabilir.

6. Tuyıкта I (A 3): *t(ä)r(i)ŋ ?A küm(ü)ş (a)g(i)r.*

Onguday bölgesindeki Tuyıкта kasabasında bulunan 5 yazıttan biridir. Yazıt, gümüş bir kap üzerindedir. 1935’te bir kurgan kazısında bulunmuştur (Tıbıkova vd. 2012: 100).

İlk sözcük Yevtyuhova-Kiselev’de *Türk-şa*, Borovkov’da *täril aša*, Kızlasov’da *teriliŋ*, Tıbıkova vd.nde *täriilmä* biçimindedir (Yevtyuhova-Kiselev 1941: 113; Borovkov 1963: 192; Kızlasov 2000: 85). 3. harf /l’den çok /ŋ’ye benzediği için sözcüğü *t(ä)r(i)ŋ* “derin” okuma olanağı da bulunmaktadır. Daha önceki yayımlarda /ş/, /ŋ/ ve /m/ olabileceği düşünülen 4. harfi belirlemek zordur. Tıbıkova vd.’nin *täriilmä kümüş agrı* “Toplama (derme) gümüş ağırdır.” okuma ve anlamlandırmasına alternatif olarak *t(ä)r(i)ŋ ?A (täriŋçä) küm(ü)ş (a)g(i)r* “Derin(ce) gümüş (kap) değerli(dir).” okuyuşu önerilebilir.

Bu alanda çalışan bilim adamlarının yapacakları iş birliği sonucunda oluşturulacak bir ekip çalışmasıyla, bu eksikliğin giderileceğine inanmaktayız.

Kaynaklar

- ALYILMAZ, C. (2007), (*Kök*) *Türk Harfli Yazıtların İzinde*, Çorum, KaraM Yayıncılık.
- BOROVKOV, A. K. (1963), “Yeniseyskie nadpisi na sosudah”, *Tyurkologičeskie issledovaniya*, Moskva, 190-196.
- CLAUSON, Sir G. (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, Clarendon Press (=ED).
- Divanü Lûgat-it-Türk I-IV. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, (ERCİLASUN, A. B-AKKOYUNLU, Z.) Ankara 2014, TDK Yayınları, 141-156 (=DLT).
- ERDAL, M. (1991), *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*, Vol. I-II, Wiesbaden, Harrassowitz.
- KIZLASOV, İ. L. (2000), “Pamyatniki runičeskoj pis’mennosti v sobranii Gorno-Altayskogo kraevedčeskogo müzeye”, *Drevnosti Altaya*, No. 5, Gorno-Altaysk, 82-112.
- (2001), “Smena mirovozzreniya v Yujnoy Sibiri v raniem srednevekov’e”, *Drevnie tsivilizatsii Evrazii. İstoriya i Kultura*, Moskva, 243-270.
- (2003), *Novosti Tyurkskoj Runologii*, Vıpusk 1, *Yeniseyskie nadpisi na gore Yalbak-taş (Gorniy Altay)*, Moskva.
- NADELYAYEV, V. M. (1984), “Drevnetyurkskie nadpisi Gornogo Altaya”, *Altayskiy yazık na sovremennom etape ego razvitiya*, Gorno Altaysk, 81-103.
- NADELYAYEV, V. M.-NASİLOV, D. M.-TENİŞEV, E. R.-ŞÇERBAK, A. M. red. (1969), *Drevnetyurkskiy slovar*, Leningrad: Izdatel’stvo Nauka (=DTS).
- RÁSONY, L.-BASKI, I. (2007), *Onomasticon Turcicum: Turcic Personal Names*, Bloomington, Indiana, Indiana University Uralic and Altaic Series.
- SEYDAKMATOV, K. (1964), “Drevnetyurkskie nadpisi v Gornom Altae”, *Mamerialı po obşçey tyurkologii i dunganovedeniyu*, Frunze, 95-101.
- STAROSTIN, S. A.-DYBO, A.-MUDRAK, O. eds. (2003), *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*, 3 Volumes, Brill: Handbook of Oriental Studies: Uralic & Central Asian Studies (=EDAL).
- TIBIKOVA, L. N.-NEVSKAYA, İ. A.-ERDAL, M. (2012), *Katalog Drevnetyurkskih Runičeskih Pamyatnikov Gornogo Altaya*, Gorno-Altaysk, Gorno-Altaysk Gosudarstvenniy Universitet.
- YEVTYUHOVA, L. A-KİSELEV, S. V. (1941), “Otčet o rabotah Sayano-Altayskoj arheologičeskoj ekspeditsii v 1935g.”, *Trudı Gosudarstvennogo istoričeskogo müzeye. Vıpusk XVI. Raboti arheologičeskih ekspeditsiy*, Moskva 1941, 75-117.
- ZIEME, P. (1978), “Materialien zum Uigurischen Onomasticon I”, *TDAY-B 1977*, Ankara, TDK Yayınları, 71-86.